

Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан шу йилнинг 24 июль куни имзоланган “Судлар фаолиятини янада такомиллаштириш ва одил судлов самарадорлигини оширишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармонга асосан, 2021 йилнинг 18 февралидан бошлаб суд тергови жараёнида инсон ҳуқуқлари кафолатларини янада кучайтириш ва тарафларнинг тортишув тамойилини амалда рўёбга чиқариш мақсадида жиноят судларида дастлабки эшитув босқичи жорий этилди. Мазкур институт нафақат англо-саксон суд тизимида (АҚШ, Буюк Британия ва ҳ.к.), балки романо-герман суд тизимида (Германия, Франция ва ҳ.к.), шу жумладан МДҲ мамлакатларида (Россия Федерацияси, Қозоғистон ва ҳ.к.) ҳам жорий этилган.

ДАСТЛАБКИ ЭШИТУВ ИНСТИТУТИ:

суд амалиётига татбиқ этилган янги тартиб самараси нимада?

Амалдаги қонунчилигимизда судга келиб тушган жиноят иши бўйича терговда йўл қўйилган хато ва камчиликларни суд тергови бошлангунга қадар аниқлаш ҳамда бартараф этишнинг самарали механизмлари назарда тутилмаганди. Натижада қўплаб жиноят ишлари судда бир неча ой кўрилганидан кейин дастлабки терговдаги камчиликларни бартараф этиш учун прокурорга қайтариларди.

Дастлабки эшитув – суд томонидан алоҳида процессуал тартибда амалга ошириладиган муқобил суд муҳокамаси шакли бўлиб, айнан ушбу жараёнда ҳимоя тарафининг процессуал ваколатлари кучайтирилади ва судда айблов моҳиятидан номақбул далилларни чиқариш имкони реал кафолатланади.



Сурайё РАҲМОНОВА,
Судьялар олий мактаби
Жиноят ҳуқуқи кафедраси мудири,
юримик фанлар доктори, доцент

Дастлабки эшитув ўзи нима?

Дастлабки эшитув – суриштирув ва дастлабки тергов органлари фаолияти устидан бевосита суд назорати шаклларида бири ҳисобланиб, жиноят ишини судда кўриш учун тайинлаш босқичида жиноят ишининг келгуси ҳаракати масалалари тортишув принципини амалга ошириш орқали ҳал этилишини назарда тутади. Дастлабки эшитув суд томонидан амалга ошириладиган ишни суд муҳокамасига тайинлашнинг муқобил шакли бўлиб, алоҳида процессуал тартибда амалга оширилади. Тарихан оладиган бўлсак, жиноят ишини судда кўриш учун тайинлашнинг бир неча типик шакллари (тафтиш-қидирув, тортишув-таъминловчи, аралаш модель) мавжуд бўлиб, улардан энг самаралиси – тортишув-таъминловчи модели алоҳида жиҳатлари билан фарқланади:

мазкур босқичдаги барча масалалар суд муҳокамаси доирасида ҳал этилади;

жараён тортишув шаклида олиб борилади;

айбланувчи ва ҳимоячи иштироки шарт;

судья кенг ваколатларга эга, жумладан, у шу босқичнинг ўзида ишни тугатиши мумкин.

Жиноят ишини судда кўриш учун тайинлаш босқичининг аҳамияти шундаки, мазкур босқичда жиноят процессининг янги иштирокчиси – судланувчи пайдо бўлади ва у айбланувчидан фарқли ўлароқ янги процессуал мақомда тергов органлари томонидан илгари сурилган айбловни инкор этиш орқали ўз ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш имкониятларига эга бўлади.

Айнан жиноят ишини судда кўриш учун тайинлаш босқичида муқобил тартиб – дастлабки эшитув институтининг жорий этилиши дастлабки тергов устидан суд назорати функциясини янада мустаҳкамлашга, натижада эса, суд, суриштирув ва тергов органлари ҳамда фуқароларнинг вақти ва саъй-ҳаракатларининг тежалишига, жиноят ишлари юритувига жалб этилган шахсларнинг бузилган ҳуқуқлари тез фурсатда тикланишини таъминлашга хизмат қилади.

Дастлабки эшитувга доир хорижий тажрибалар

Айтиш жоизки, дастлабки эшитув институти у ёки бу шаклда қатор хорижий давлатлар жиноят процессида амал қилади. Шу нуқтаи назардан, дастлабки эшитувни миллий қонунчиликка оптимал равишда татбиқ этиш масаласини ҳал этиш учун мазкур тартибнинг хорижий регламентацияси хусусиятларини таҳлил этиш муҳимдир. Англо-саксон ҳуқуқ тизимида намуна сифатида дастлабки эшитув (preliminary hearing)нинг классик шакли Буюк Британияда вужудга келган. Жумладан, айблов акти асосида таъкиб этиладиган жиноятлар тўғрисидаги ишлар юзасидан дастлабки эшитув магистрат судья томонидан олиб борилади. Бунда судья судланувчининг айбдорлиги масаласига тўхталмасдан, айнан мазкур шахс томонидан жиноят содир этилганлигини тасдиқловчи етарли далиллар тўпланганлиги; барча далиллар мақбуллиги, яъни ҳуқуқ нормаларининг бузилиши натижасида олинмаганлиги тўғрисида дастлабки хулосага келади.

Инглиз жиноят процессида дастлабки эшитув натижалари юзасидан суд қуйидаги қарорлардан бирини қабул қилади:

агар магистратлар айблов томонидан тақдим этилган далиллар “етарли” деб ҳисобласалар – айбланувчини судга бериш тўғрисида;

аксари ҳолатларда – жиноят иши юритувини тугатиш тўғрисида.

Дастлабки эшитув айблов акти билан судга юбориладиган жиноятлар бўйича амалга оширилиб, унинг шартлари қуйидагича:

1. Дастлабки эшитувда айбланувчи иштирокининг шартлиги;

2. Магистратлар фақат айблов тақдим этган далилларни кўриб чиқиши;

3. Ҳимоя тарафи исботлашни амалга оширмаслиги;

4. Далилларнинг манбаи – гувоҳларнинг кўрсатмалари ёки ёзма тушунтиришлари ҳисобланиши;

5. Судда айблов томонидан тақдим этилган далилларни кўриб чиқмаслик ҳуқуқи сақланиши. (Бошқача айтганда, тақдим этилган далилларнинг мазмунини кўриб чиқиш тарафлар ўртасида низо мавжуд ёки йўқлиги билан белгиланади, агар низо мавжуд бўлма-са, жараён формал тусга эга бўлади.)

АҚШ магистрат судларида ҳам деярли шунга ўхшаш жараён (preliminary examination) амалга оширилади. Бироқ, ишнинг дастлабки эшитуви америкача шакли инглиз шаклига таянса-да, айрим ўзига хос жиҳатларга эга. АҚШда дастлабки эшитув асосан қамоқ қўлланилиши мумкин бўлган оғир жиноятлар (фелония) бўйича ўтказилади. АҚШда дастлабки эшитув махсус судья томонидан айблов ҳужжати рўйхатга олинган вақтдан бошланиб, унда эҳтиёт чораси (одатда қамоқ, гаров ёки шахсий кафиллик) қўлланилади; “айбни тан олиш тўғрисидаги келишув” тузиш мумкинлиги, айбланувчининг қўшимча гувоҳларни чақириш ҳақидаги илтимосномаларини ҳал этиш, тарафларнинг тўпланган далиллар билан қисман танишуви тўғрисидаги масалалар кўриб чиқи-лади.

Дастлабки эшитув натижалари ишнинг кейинги ҳаракатига зарурат борми ёки йўқ-ми, деган асосий саволга жавоб беради. Шу тариқа, айбланувчини оғир жиноят учун жа-вобгарликка тортиш асослари мавжуд деб топилганда, магистрат-судья айблов ҳуж-жатини ишни мазмунан кўриб чиқадиган судга (trial court) юбориш тўғрисида қарор қабул қилади. Алоҳида таъкидлаш зарурки, АҚШ жиноят ишлари юритувида дастлабки эшитув суд жараёнининг марказий майдони ҳисобланиб, жиноят ишларининг 96 фоизи (!) айнан шу босқичда кўрилиб, ҳал этила-ди, қолган 4 фоиз ишларгина Катта жюри су-дигача (grand jury) етиб боради. Бу, албатта, АҚШ суд юритувининг тарафлар ўртасида ниҳоятда кучли тортишувга асосланганли-гини англатади. Дастлабки эшитувда жино-

ят ишининг ҳақиқий ҳолатларини аниқлаш устида эмас, балки айблов ва ҳимоя тарафи-нинг позициялари ўртасида далилларнинг “сифати” ва уларнинг процессуал “оқибати” юзасидан гоҳида ўзаро жанг, гоҳида ўзаро келишув шаклида муҳокама боради.

Континентал ҳуқуқ тизимига кирувчи давлатлар, хусусан, Германия, Франция, Ис-пания жиноят ишлари юритувида ҳам даст-лабки эшитув тартиби амал қилиб, у ўзига хос шаклга эга. Германияда суд ваколат до-ирасининг ўзига хос модели амалда бўлиб, судьяга назорат ва текширув функциялари юкланади. Дастлабки эшитувнинг немис-ча шакли айбланувчини таъқиб қилиш учун асос ва зарурат мавжудлигини, ишни судда асоссиз кўришнинг олдини олишни, айбла-нувчида қўшимча далилларни тақдим этиш юзасидан илтимосномалар киритиш имко-нияти мавжудлигини аниқлашга хизмат қи-лади.

Францияда дастлабки эшитув институти аналогич сифатида дастлабки тергов тергов камераларида амалга оширилиб, ишни суд-га юбориш тўғрисидаги қарорни терговчи-судья чиқаради. Бунда: терговчи-судьянинг қарорлари устидан келиб тушган шикоят-ларни кўриб чиқиш, суриштирув ёки бирин-чи инстанция дастлабки тергови вақтида қабул қилинган процессуал ҳужжатларни ва амалга оширилган ҳаракатларни ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги масалалар ҳал этилади.

Испанияда мураккаб бўлмаган, ўртача оғир жиноятлар тўғрисидаги ишларни тер-гов қилишда тезлаштирилган тартиб (Juicio rápido) қўлланилиб, 72 соатдан кўп бўлмаган муддатда терговчи-судья томонидан олиб борилган текширув асосида тезлаштирилган суд тартибини қўллаш тўғрисида қарорга ке-линса, прокурор ва айбланувчи иштирокида дастлабки муҳокама тайинланади ва унинг доирасида ишни тугатиш ёки у бўйича суд муҳокамасини ўтказиш масаласи ҳал эти-лади. Юқоридаги қарор қабул қилинганида

прокурор айбловни ўқиб эшиттиради, судланувчи эса айбловни тан олиши ёки уни рад этиши ва ўз тушунтиришларини билдириши мумкин. Агар судланувчи айбловга рози бўлса, судья дарҳол ҳукм чиқаради. Қачонки, судланувчи айбловни инкор этса, суд муҳокамаси куни тайинланиб, иш жиноят судига кўриб чиқиш учун юборилади.

МДХ давлатларининг ўрганилаётган масалага оид тажрибаси таҳлили ҳам муҳим аҳамият касб этади, зеро мазкур мамлакатлар Ўзбекистон билан ягона ўтмиш ва узоқ йиллар мобайнида умумий сиёсий, иқтисодий, ижтимоий манфаатларга эга бўлганлиги билан эътиборлидир. Қиёсий таҳлилларга кўра, дастлабки эшитув Россия Федерацияси, Қозоғистон, Қирғизистон (дастлабки эшитув), Озарбайжон (суд тайёрлов мажлиси), Туркманистон (дастлабки муҳокама), Молдова (дастлабки мажлис)да турлича аталса-да, моҳиятан деярли бир модель асосида, яъни алоҳида ихтисослашган судья томонидан эмас, балки келгусида жиноят ишини кўриб чиқадиغان судьянинг ўзи томонидан ўтказилади.

Хулоса қилиб айтганда, англо-саксон, континентал ҳуқуқ тизимларида, шунингдек, МДХ давлатларида дастлабки эшитув институтининг қуйидаги умумий белгилари мавжуд:

- дастлабки эшитув суд томонидан (алоҳида процессуал тартибда) жиноят ишини суд мажлисига тайинлашнинг муқобил шаклидир; суднинг фаолияти дастлабки эшитув ўтказишга асос бўлган масалаларни мазмунан ҳал этишга қаратилади;
- дастлабки эшитувни ўтказиш ташаббуси, унинг предмети ва доираси қонун ёки тарафларнинг субъектив иродаси билан чегараланган бўлади;
- дастлабки эшитув мобайнида тарафлар ишни суд мажлисида кўриб чиқиш учун асосларнинг етарли эканлиги, айблов ҳажми, да-

лиларнинг мавжудлиги ва судга қадар иш юритиш босқичида қонун талаблари бажарилганлигини муҳокама қиладилар;

- дастлабки эшитувда тарафлар томонидан тақдим этилган ариза ва илтимосномалар қаноатлантирилиши масаласи аниқланади;
- дастлабки эшитув суд томонидан қарор қабул қилиниши билан якунланади.

Қонунчилик ва суд амалиётида мавжуд оғриқли муаммолар

Таъкидлаш зарурки, бу борада шу кунга қадар ЖПКда амалда бўлган жиноят ишини судда кўриш учун тайинлаш босқичи формал, янаям аниқроқ айтсак, “жонсиз” бўлиб, унда судьяга қатор кенг ваколатлар қонун билан тақдим этилган бўлса-да, мазкур ваколатларни амалга ошириш учун судьяда реал процессуал имкониятлар деярли мавжуд эмас эди! Муаммо нимадалигини батафсил кўриб чиқсак. Ишни судда кўриш учун тайинлаш босқичида судья унга келиб тушган жиноят ишини суд муҳокамасига тайинлаш имкони бор ёки йўқлигини, фактик ва юридик асослар мавжуд ёки мавжуд эмаслигини аниқлаши ҳамда ишни судда самарали кўриш учун бошқа тўсиқлар йўқлигига оид масалаларни ҳал этиши лозим. Судья жиноят иши билан танишиши ва кенг доирадаги, хусусан, иш мазкур суднинг судловига тегишлилиги; ишни тугатиш ёки тўхтатишга сабаб бўладиган ҳолатларнинг йўқлиги; ишни суд мажлисида кўриб чиқиш учун асослар етарлилиги; суриштирув ва дастлабки тергов ўтказиш чоғида ЖПК талабларига риоя қилинганлиги; ишни бирлаштиришда ёки ажратишда ЖПК талабларига риоя этилганлиги; айбланувчига нисбатан эҳтиёт чораси тўғри танланганлиги; жиноят оқибатида етказилган мулкый зарар қопланишини таъминлаш чоралари кўрилганлиги; айблов хулосаси ёки айблов далолатномаси процессуал қонун талабларига мувофиқ тузилганлиги каби масалаларни аниқлаши лозим.

Энди масалага қонунда декларация этилган ваколатлар эмас, мавжуд реал вазият нуқтаи назаридан ёндашсак. Аввал судья жинойт ишини ўзи фаолият юритаётган суд судловига тегишлигини аниқлади, дейлик. Энди судьянинг олдидан турган кейинги масала – жинойт ишини тугатиш ёки тўхтатишга сабаб бўладиган ҳолатларнинг мавжуд ёки йўқлигини аниқлаш. Мана шу ерда ҳақиқий мураккаблик юзага келади. Гап шундаки, судьяда якка тартибда, тарафлар иштирокисиз жинойт ишини тугатиш ёки тўхтатиш учун асослар бор ёки йўқлигини аниқлашнинг реал имкони деярли мавжуд эмас. Мисол учун, дейлик, эълон қилинган амнистия актининг содир этилган жинойт ёки шахсга дахлдорлиги ёки яна бир қизиқ вазият – ЖПК 84-моддаси 5-қисмида кўрсатилган ҳолатлар (жинойт ишини шахснинг розилиги билан унинг айблилиги ҳақидаги масалани ҳал қилмай туриб тугатиш асослари) мавжудлиги иш материалларидан аниқланса. Биринчи ҳолатда ҳам, иккинчисида ҳам ишни тугатиш учун, энг муҳими, айбланувчининг ўзи ва унинг ўз айбига иқдорлиги ёзма равишда талаб этилади. Ҳўш, судья якка ўзи бу масалани қандай ҳал этарди? Суд амалиётида одатда бундай вазиятда судья ишни тугатиш асоси мавжудлигини яққол кўриб турса-да, ноилож бунга кўз юмиб, жинойт ишини судда кўриш учун тайинлайди, сўнг суд мажлисида тарафлар иштирокида бу масалани ўрганиб, жинойт ишини тугатиш ҳақида қарор қабул қилади. Яъни, суд муҳокамасига тайёр бўлмаган “хом” ёки умуман “истикболсиз” жинойт ишини судья, ўз формал ваколатларини амалга оширишга имконсизлиги туфайли суд мажлисида кўришга тайинлайди.

Судья томонидан аниқланиши лозим бўлган яна бир ҳолат – жинойт ишини суд мажлисида кўриб чиқиш учун асослар етарлими, деган масаладир. Ишни судда кўришга “барча асослар етарли” дейиш учун ўзи қандай шартлар бажарилган бўлиши зарур?

Асосларнинг етарлилиги айнан нима билан белгиланади? Афсуски, қонунда ҳам, суд амалиётида ҳам бунинг ягона мезони йўқ. Яна бир бор жорий суд амалиётига мурожаат қиламиз. ЖПКнинг судья олдига қўйилган мазкур талабини бажариш учун судьяларимиз қандай йўл тутяпти? Қонун талабининг мавҳумлиги туфайли, судья иложсизликдан “ишни судда кўриш учун тўсқинлик қилувчи ҳолатларнинг мавжуд эмаслиги – ишни судда кўриш учун барча асослар етарлилигини билдиради” деган мантиққа таянади-да, жинойт ишини судда кўриш учун тайинлаш тўғрисидаги қароридан айнан шундай баён қилади. Буларнинг барчаси мазкур босқичнинг айрим муаммоларига чизгилар холос. Ҳозирда ишни судда кўриш учун тайинлашнинг амалдаги “кабинет шакли” тарафларнинг ҳуқуқини чекламоқда, бунда судья тарафларнинг фикрини эшитмайди ва улар билан бевосита кўришмайди, бинобарин “умумий тартиб”дан сўнг тарафларнинг тўлиқ ҳажмда ва бевосита судга мурожаат қилиш ҳуқуқи мавжудлигини назарда тутувчи суд муҳокамаси ўтказилса ҳам вазият ўзгармайди.

Мазкур масалаларнинг демократик тарзда, яъни ўзаро тортишув, прокурор ва тарафларнинг иштирок этишига реал имкониятлар мавжуд шароитда дастлабки эшитув тартибида кўриб чиқилиши мақсадга мувофиқ. Яъни, судья тарафларнинг фикрларини тинглаши ва инobatта олиши, эътирозлар мавжуд бўлганда эса ўз қарорини очиқ асослантириши лозим ва, албатта, бунда судья мустақил бўлиб, унинг позицияси бирон бир иштирокчи фикри билан чегараланиши мумкин эмас. Кўрсатиб ўтилган барча масалалар бўйича судьянинг ажримлари устидан юқори турувчи судга шикоят бериш имкони бўлиши зарур, бу эса уларнинг қонунийлиги ва асослантирилганлигини кафолатлайди.

(Давоми кейинги сонда).